

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 67 no. 2

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 10 februari 2003

J.P. GUMBERT

Codicologische eenheden –
opzet voor een terminologie

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 2004

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam **T** 020 551 07 00
F 020 620 49 41 **E** knaw@bureau.knaw.nl www.knaw.nl

Voor het bestellen van publicaties:
T 020 551 07 80 **E** edita@bureau.knaw.nl

ISBN 90-6984-408-7

Het papier van deze uitgave voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

© 2004 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

1. INLEIDING

In Brussel ligt een handschrift, bekend als ‘het Hulthemse handschrift’.¹ Het bevat 214 teksten in het Middelnederlands, waaronder elegante toneelstukken, erotische versvertellingen, een astrologische tekst, geestelijk proza, moraliserende gedichten, satirische gedichten, een routebeschrijving voor een pelgrimsreis, en nog veel meer.

In Leiden ligt een handschrift in de collectie Vossiani.² Het bevat een deel van een prekenverzameling, een deel van de *Naturalis Historia* van de oudere Plinius, en het tabellarische overzicht van de bijbelse geschiedenis van Petrus Pictaviensis.

Het verschil tussen deze twee, die beide heel uiteenlopende teksten bevatten, is zeer groot. Hulthem is een *homogeen* handschrift, door één persoon geschreven in één arbeidsgang. De Vossianus bestaat uit drie to-

¹ Van de uitgebreide bibliografie, hier alleen de laatste (en eerste volledige) editie: H. Brinkman, J.C. Schenkel (eds.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. Hilversum 1999 [= *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*, 7].

² Leiden, UB, Voss. Lat. fol. 4.

taal verschillende stukken: een fragment (slechts drie bladen) van een homiliarium uit de late negende eeuw; een fors fragment (30 bladen) van een Plinius, geschreven in Northumbrië vroeg in de achtste eeuw; en een volledige Petrus Pictaviensis (4 bladen), geschreven in Frankrijk in de dertiende eeuw. Hulthem is zoals het is omdat iemand rond 1400 besloot dat deze verzameling teksten in één boek gekopieerd moest worden; de Vossianus is zoals hij is omdat een latere eigenaar (Alexandre Petau, †1672) in zijn collectie drie dunne, platte en grote fragmenten bezat (ze zijn alledrie ruim 40 x 30 cm), en besloot dat het handiger was ze samen in één bandje te doen. Boeken als Hulthem, met vele teksten in één naar productie homogeen boek, noemt men tegenwoordig in Nederland *verzamelhandschriften*; boeken als de Vossianus, die in werkelijkheid meerdere boeken zijn die alleen maar samen in één band moeten wonen, noemt men *convoluten*.

Eén van de belangrijkste constatering die over een Middeleeuws handschrift gedaan kan worden is dat het niet homogeen is, dat wil zeggen in één arbeidsgang geproduceerd, maar dat het in fasen is gegroeid en/of uit verscheidene, oorspronkelijk zelfstandige stukken is samengesteld. Begrip van de aard van een handschrift, in deze zin – van de *stratigrafie* van het handschrift – is van groot belang óók voor het begrijpen van de tekst van het handschrift, van de precieze vorm die de tekst in dit handschrift heeft en van de combinatie met andere teksten waarin hij wordt aangetroffen. Bij vele onderzoekers die handschriften gebruiken, ontbreekt echter nog voldoende besef van bovenstaande problematiek, waardoor zij ernstige methodische fouten maken (zij menen bijvoorbeeld ten onrechte dat een datering, die in één deel van het handschrift wordt aangetroffen, voor het hele boek geldt).³ Omdat het besef van het belang van de niet-homogeneïteit van veel handschriften in wijde kring ontbreekt, is dit onderwerp nog lang niet voldoende doordacht,⁴ en dientengevolge bestaat er ook nog geen bruikbare terminologie die aan de complexiteit en verscheidenheid van verschijnselen ook maar enigszins recht doet.

³ Anderzijds moet men het belang van de stratigrafie ook niet overdrijven; de Middeleeuwse lezer liet zich er zelden door storen. Per slot van rekening wordt een kopie van een ‘convoluut’ een ‘verzamelhandschrift’ (en het is dus de moeite waard, telkens als men een verzamelhandschrift aantreft, zich af te vragen of er soms een convoluut achter schuilgaat).

⁴ Vgl. M. Maniaci, *Archeologia del manoscritto*, Roma 2002, p. 73: tussen de uitersten zijn er talloze vage en vaak ondefiniëerbare situaties, ‘sulle quali il lavoro di riflessione è appena agli inizi’.

Voor het verschijnsel ‘verzamelhandschrift’ is tegenwoordig in Nederland redelijk veel aandacht, op grond van de juiste gedachte dat men de teksten onrecht doet als men ze bekijkt zonder enig oog te hebben voor het gezelschap waar ze mee optrekken. Wel heeft die aandacht voor het ‘samen optrekken’ geleid tot een, mijns inziens soms te ver doorgevoerde, neiging om te denken dat er achter een bundeling van teksten altijd een samenvattende gedachte, een begrijpelijke eenheid moet schuilen, en tot krampachtige pogingen om die eenheid ook te benoemen. Zo heeft men Hulthem ‘samengevat’ als ‘s levens felheid in één band’⁵ – een aanduiding die zó ruim is dat zij niets meer zegt. Voor het verschijnsel ‘convoluut’ is er veel minder belangstelling, en zeker voor het rijkgeschakeerde tussengebied tussen de homogene codex en het echte convoluut.

Niet dat er een volledige leegte op dit gebied heerst. Er is een studie van Hans Kienhorst over ‘Middelnederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object’, in een congres van 1994.⁶ Ongeveer in dezelfde tijd stelde Jan-Willem Klein een ‘Voorstel voor een typologie van de codex’ op, dat nooit is gepubliceerd maar waar ik wel intensief met hem over heb gediscussieerd en dat ik ook nu weer met vrucht heb geraadpleegd. In 2002 introduceerde Erik Kwakkel, ter specificatie van de al bekende ‘codicologische eenheid’, de ‘productie-eenheid’, de ‘productie-eenheid met groei’ en de ‘gebruikseenheid’,⁷ wat mijns inziens een vooruitgang is (hoewel van een ‘aangroecicodex’ ook eerder wel sprake geweest is). Ikzelf heb vaak op het belang van deze problematiek gewezen,⁸ maar er nooit eerder een systematisch stuk over gemaakt. Er werd in

⁵ Zie o.a. Ria Jansen-Sieben (red.), *'s Levens felheid in één band, Handschrift-Van Hulthem*, [Brussel] 1999 (= tentoonstellingscatalogus Brussel KB).

⁶ H. Kienhorst, ‘Middelnederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object’, in: G. Sonnemans (red.), *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*, Congres Nijmegen. 1994, Hilversum 1996 [= *Middeleeuwse Studies en Bronnen*, 51], pp. 39-60. Ook op een eerdere versie van deze tekst ontving ik van hem waardevolle opmerkingen.

⁷ F. Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoren, De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Leuven 2002 [= *Miscellanea Neerlandica*, 27] (diss. Leiden). Zie nu ook van hem: ‘Towards a terminology for the analysis of composite manuscripts’, *Gazette du Livre médiéval* 41 (2002) pp. 12-19.

⁸ ‘Codicologie et histoire du droit: un manuscrit de répétitions de Jacques de Révigny’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'Histoire du Droit* 57 (1989) pp. 105-108; ‘L’unité codicologique, ou: à quoi bon les cahiers?’, *Gazette du Livre médiéval* 14 (1989) pp. 4-8; ‘Catalogue and Codicology – Some Reader’s Notes’, in: M. Hedlund (red.), *A Catalogue and its Users. A Symposium on the Uppsala C Collection of Medieval Manuscripts*, Uppsala 1995 [= *Acta Bibl. R. Universitatis Upsaliensis*, 34], pp. 57-70; ‘One Book with Many Texts: the Latin Tradition’, in: R. Jansen-Sieben - H. van Dijk (red.), *Codices miscellaneorum. Brussels Van Hulthem Colloquium 1999 / Colloque Van Hulthem, Bruxelles 1999*, Brussel 1999 [= *Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België, Numéro spécial / Extranummer*, 60], pp. 27-36.

Nederland gedacht over dit onderwerp, en ook vaak in onderling contact; er werd waardevol werk verricht waar ten volle met alle codicologische aspecten rekening werd gehouden (ik noem alleen – naast de inleidingen van de delen van de reeks *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* – Biemans over het Maerlant-handschrift,⁹ Huizenga over het Weense Artes-handschrift¹⁰ en Klein over de Lancelot-compilatie);¹¹ maar er werd weinig vastgelegd en gedefinieerd.

2. INTERNATIONALE DEFINITIES

Internationaal zal men allereerst het *Vocabulaire codicologique* van Denis Muzerelle (1985) raadplegen,¹² een werk waarmee ons vak dolblij mag zijn; maar het heeft wel twee nadelen. Ten eerste geeft het niet weer wat Muzerelle dacht dat nodig was, maar wat in zijn tijd in Parijs gangbaar was; en ten tweede is het alweer 18 jaar oud, wat zelfs in een zich zo langzaam ontwikkelend vak als het onze geen verwaarloosbare tijdsafstand is.

⁹ J.A.A.M. Biemans, 'Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Over de noodzaak der handschriftenkunde', *Queeste* 3 (1996) pp. 197-219.

¹⁰ E. Huizenga, *Een nuttelijke practijke van chirurgien, Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*, Hilversum 1997 [= *Middeleeuwse Studies en Bronnen*, 54] (diss. Groningen).

¹¹ J.W. Klein, 'De handschriften: beschrijving en reconstructie', in: *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeverd in de Lancelotcompilatie* Pars I, uitg. d. B. Besamusca - A. Postma, Hilversum 1997 [= *Middelnederlandse Lancelotromans*, IV], pp. 51-110.

¹² D. Muzerelle, *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985 [= *Rubricae*, 1]. Er is ook een Spaanse vertaling/bewerking van dit werk: P. Ostos - M.L. Pardo - E.E. Rodríguez, *Vocabulario de codicología*, Madrid 1997 (de nummering loopt deels, maar niet geheel gelijk). Voor een Engelse versie is er al, van A.I. Doyle, een 'Codicological Vocabulary in English: Suggested Terms', Muzerelle volgend (alleen elektronisch). De termen in deze drie zijn:

143.04 unité codicologique – unidad codicológica – codicological unit

143.06 volume composite – volumen facticio – composite volume

431.08 recueil – 431.12 libro misceláneo, miscelánea – collection, assemblage

431.09 recueil homogène – 431.13 miscelánea homogénea – uniform collection

431.10 recueil organisé – 431.14 miscelánea organizada – deliberate assemblage

431.15 recueil hétérogène – miscelánea heterogénea – miscellany

431.16 recueil factice – miscelánea facticia – [geen suggestie gedaan]

431.17 pièce, article – 431.22 pieza [echter beperkt tot 'cada uno de los *textos*!'] – piece, article, item

Er is nu ook een Catalaanse versie: M. Josepa Arnall i Juan, *El llibre manuscrit*, Barcelona 2002, niet systematisch maar alfabetisch gerangschikt, die weinig aan de Spaanse versie bijdraagt.

Zijn eerste term is *unité codicologique*, die hij definiëert als ‘boekdeel, gedeelte van een boekdeel of reeks boekdelen waarvan de vervaardiging als één activiteit (*opération unique*) kan worden beschouwd, die plaatsvindt in naar tijd, plaats en techniek gelijke omstandigheden’. Deze definitie toont al dat het niet makkelijk is precies te omschrijven in hoeverre het vervaardigen van zo’n codicologische eenheid ‘één activiteit’ is. De eis van eenheid van plaats, tijd en techniek doet trouwens onmiskenbaar aan een klassieke tragedie denken.

Een *volume composite* is een ‘boekdeel, ontstaan door het bijeenvoegen van onafhankelijke codicologische eenheden’. Deze definitie laat geen speelruimte voor de vele tussenvormen: stukken die geen codicologische eenheden zijn en toch ook enigszins onafhankelijk zijn.

Deze twee definities staan in het hoofdstuk ‘Aspects généraux du livre’ en betreffen alleen het ontstaan, de techniek van het boek. In het hoofdstuk ‘Contenu du volume’ volgen de overige relevante termen:

Een *recueil* is een ‘boekdeel dat verschillende teksten bevat’; daarbinnen zijn het *recueil homogène* en *hétérogène* te onderscheiden. Het *recueil homogène* is een ‘geheel van onafhankelijke teksten, die door één persoon, op één plaats en op één tijd in één boekdeel gekopieerd zijn’ – oftewel: die een codicologische eenheid vullen. Anderzijds is het *recueil hétérogène* een ‘*recueil* dat uit *pièces* gevormd is die op verschillende plaatsen en tijden geschreven zijn’, wat klinkt als een parallel met het *volume composite*. Maar een *pièce* is gedefiniëerd als ‘elk der teksten of elk der codicologische eenheden waaruit een *recueil* bestaat’; en dat ‘of’ maakt deze definitie dubbelzinnig en onbruikbaar: ze laat in het midden of dit *recueil* al dan niet één codicologische eenheid vormt. Het is namelijk zeer wel mogelijk op verschillende tijden teksten te schrijven in iets dat geenszins uit ‘onafhankelijke codicologische eenheden’ bestaat, en anderzijds kan één codicologische eenheid meerdere teksten bevatten, zodat het aantal ‘*pièces*’ van een boek niet eenduidig aftelbaar is.

Een andere indeling is die in *recueil organisé* en *factice*. Een *recueil organisé* is een ‘*recueil* dat teksten of codicologische eenheden bevat waarvan de verbinding aan een bedoeling beantwoordt’ – oftewel een zinvolle tekstcombinatie, of althans een waar wij de zin van kunnen inzien (het is niet zeker dat de middeleeuwse opvattingen over welke tekstcombinaties al dan niet zinvol zijn met de onze identiek zijn). Anderzijds is het *recueil factice* een ‘*recueil* dat bestaat uit heterogene *pièces* [die niet apart gedefiniëerd zijn] waarvan de willekeurige bundeling in één boekband uitsluitend door de behoeften van het bewaren in een bibliotheek gerechtvaardigd wordt’ – dat moet dus wel een *volume composite* zijn, en vormt dus

geen exacte wederhelft van het *recueil organisé*, waarvan expliciet in het midden gelaten was of het al dan niet *composite* was.

Muzerelle biedt dus termen die te maken hebben met de vraag of het boek in één activiteit is geschreven, of uit losse, in onderscheiden activiteiten ontstane gedeelten is opgebouwd; met de vraag of het één tekst of meerdere bevat; en met de vraag of, in het laatste geval, de teksten een zinvolle samenhang vertonen of niet. Maar een sluitend systeem vormen de termen niet. Sommige hebben op één van de aspecten betrekking, andere op twee tegelijk. Soms is er een term voor een mogelijkheid maar geen voor de tegengestelde mogelijkheid (die dan blijkbaar als ‘gewoon’, dus naamloos wordt gezien). En zeker zijn er geen termen voor de gradaties tussen wel of niet ‘onafhankelijke’ eenheden, wel of niet samenhangende teksten.

De *Terminologia del libro manoscritto* van Marilena Maniaci (1996)¹³ is meer dan een vertaling of bewerking van Muzerelle. Niet alleen is het boek meer up to date, ook is het onafhankelijker van het bestaande spraakgebruik en meer gericht op het zelf doordenken van de problematiek.

Haar *unità codicologica* is identiek aan die van Muzerelle; op grond daarvan onderscheidt ze een *volume omogeneo*, ‘boekdeel dat één codicologische eenheid omvat’ (dat ontbrak bij Muzerelle), en een *volume composito* (ook gewoon *composito*), dat verschillende onafhankelijke codicologische eenheden omvat (ze voegt toe ‘zelfs uit verschillende tijden en van verschillende oorsprong’, waarmee ze impliciet onderkent dat verschillende codicologische eenheden ook dezelfde tijd en oorsprong kunnen hebben!). Een *composito* kan weer een *composito organizzato* zijn, als de codicologische eenheden ‘volgens herkenbare criteria en doelstellingen bijeengebracht zijn’, of een *composito fattizio*, als de codicologische eenheden ‘om louter uitwendige of toevallige redenen bijeengebracht zijn’.

Wat de inhoud betreft, maakt zij onderscheid binnen het *volume omogeneo* (binnen het *composito* acht zij dit verschil niet nodig): een *libro unitario* is een homogeen boek dat één tekst bevat, een *libro miscellaneo* (of *miscellanea*) is een homogeen boek dat meerdere teksten bevat; het laatste weer onder te verdelen in een *miscellanea organizzata* als de combinatie van teksten ‘aan een gegeven bedoeling beantwoordt’, en een *miscellanea eterogenea* als de teksten ‘zonder herkenbare criteria of doel’ verzameld zijn. (Zij

¹³ M. Maniaci, *Terminologia del libro manoscritto*, Roma 1996. De termen staan op pp. 76, 211-212.

neemt ook volledigheidshalve Muzerelle's dubbelzinnige definitie van *pezzo* over, maar gebruikt die verder niet.)

Men kan kleine bezwaren hebben tegen deze set van definities. Jammer is bijvoorbeeld dat zij opgeeft dat haar *miscellanea eterogenea* hetzelfde is als Muzerelle's *recueil hétérogène*, terwijl haar term een homogeen handschrift aanduidt met een set teksten die wij niet begrijpen, en die van Muzerelle een boek dat in verschillende tijden ontstaan is (en meestal dus een geleed boek is), ongeacht of wij de samenhang der teksten zinvol vinden of niet. En ze is wellicht wat te streng als zij van het *libro unitario* vergt dat het 'un solo testo di un unico autore' bevat: ze zal toch een getijdenboek, of een Vergilius met de anonieme inleidingsepigrammen erbij, of een Digestum met de glos niet als 'miscellanea' (hoe 'organizzata' ook) willen aanduiden.

Afgezien van zulke kleine bezwaren is dit een heldere systematiek, waarin indelingen naar bouw en naar inhoud ondubbelzinnig en zonder overlappingsen zijn gegeven. Maar nog steeds ontbreken er termen voor de gradaties tussen 'uit één stuk' en 'uit onafhankelijke delen opgebouwd', tussen 'zinvol' en 'willekeurig'. En wat ook ontbreekt is de historische dimensie: het besef dat een boek, althans een handgeschreven boek, niet stil staat maar zich kan ontwikkelen.

Verder moet men van buitenlandse literatuur natuurlijk vooral het artikel van Pamela Robinson over het 'booklet' noemen, waarmee de discussie in 1980 goed op gang is gekomen,¹⁴ en de uitstekende studie van Birger Munk Olsen over het 'élément codicologique', van 1998.¹⁵

¹⁴ P.M. Robinson, 'The "Booklet", a self-contained unit in composite manuscripts', in: A. Gruys - J.P. Gumbert (red.), *Codicologica 3: Essais typologiques*, Leiden 1980 [= *Litterae textuales*]. Ook R. Hanna, 'Booklets in Medieval Manuscripts: Further Considerations', *Studies in Bibliography* 39 (1986) pp. 100-111.

¹⁵ B. Munk Olsen, 'L'élément codicologique', in: P. Hoffmann (red.), *Recherches de codicologie comparée, La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident*, Paris 1998, pp. 105-129 [= *Bibliologie*]. – In 2003 was er in Cassino een congres over *Il codice miscellaneo*, waar een Engelse versie van mijn bijdrage is gepresenteerd, en van M. Maniaci een uitgebreide studie. Ik heb daarvan kennis kunnen nemen, maar had geen gelegenheid meer te doen dan de belangrijkste overeenkomsten aan te stippen. Het merendeel van haar studie betreft trouwens het handschrift met meer dan één tekst, een aspect dat ik (vooral nog) bewust buiten beschouwing heb gelaten. Beide teksten zullen verschijnen in *Segno e testo 2* (2004).

Ik meen dat er gestreefd moet worden naar een analyse van, en een terminologie voor, de verschijnselen die zich in het ‘leven’ van een handschrift kunnen voordoen en de structuren die er het gevolg van zijn, met name:

- de grenzen die men in een handschrift kan zien
- de door die grenzen begrensde delen
- de uit die delen bestaande eenheden.

Om niet al te veel hooi op de vork te nemen, is het het beste de vraag naar het aantal teksten en hun eventuele samenhang vooreerst terzijde te laten en alleen de fysieke bouw en het ontstaan van een handschrift in ogen-schouw te nemen, hoewel natuurlijk zal blijken dat men daarbij de inhoud niet volledig buiten beschouwing kan laten.

Wat volgt, is een poging het terrein wat gedetailleerder te verkennen dan tot nu toe gebeurd is. Uiteraard is deze poging vooral gebaseerd op mijn eigen ervaring, en die biedt geen garantie dat alle relevante verschijnselen aan bod komen.

3. DE CODICOLOGISCHE EENHEID

Het maken van een handschrift verloopt in wat ik ‘horizontale’ zin zou willen noemen in de schrijfolgorde (= leesvolgorde), en in ‘verticale’ zin in een aantal fasen. De eerste fase betreft het materiaal (de ‘hardware’, zo te zeggen): de keuze en de aanschaf van papier of perkament, zonodig de verdere bewerking daarvan, en het samenstellen (met een middeleeuwse term: het ‘formeren’) van de *katernen*, die de basis, het fundament van de codex vormen. Het kan niet genoeg onderstreept worden dat het katern de essentiële bouwsteen van de codex is. Weliswaar bestaat het katern weer uit dubbelbladen (en soms uit enkelbladen), en dat moet men niet uit het oog verliezen, zoals nog zal blijken; maar in normale gevallen zijn dat niet de bouwstenen waar wij mee moeten rekenen – al was het maar omdat een dubbelblad, in tegenstelling tot een katern, meestal niet een aaneengesloten hoeveelheid tekst bevat. En als katernen de belangrijkste bouwstenen van de codex zijn, zijn *katerngrenzen* bij uitstek belangrijke aandachtspunten.

Op deze basis van katernen worden nu de andere fasen aangebracht: eerst de inrichting (in computer-analogie het ‘formatteren’), dat wil zeggen met name de opmaak en het liniëren; dan het schrijven, waarmee de tekst in het handschrift wordt aangebracht; en tenslotte, indien daar aanleiding toe bestaat, een afwerking: correctie, rubricatie, decoratie. De volgorde van deze fasen ligt vrijwel vast (hoewel het bijvoorbeeld, in Italië in de late Middeleeuwen, mogelijk was reeds geliniëerd papier te kopen en

daar zelf katernen uit samen te stellen). De samenhang van de fasen met het ‘horizontale’ verloop van de arbeid ligt minder vast: het is heel goed mogelijk dat men in het voorste deel van het boek al met de decoratie bezig is, terwijl van het achterste stuk de katernen nog niet eens geformeerd zijn.

In veel gevallen kan het maken van een handschrift inderdaad als één operatie opgevat worden: iemand neemt het besluit een boek met zekere tekst of tekstreeks te maken of te doen maken, en dan wordt dat werk uitgevoerd en op zeker moment is het af.¹⁶ Dat is dus wat de definitie van Muzerelle bedoelt met ‘eenheid van plaats, tijd en techniek’. In feite kan het proces behoorlijk lang duren (in het geval van de Zwolse bijbel¹⁷ bijvoorbeeld ca. 15 jaar), er kunnen meerdere, soms zelfs vele personen bij betrokken zijn (die echter samenwerken – hoe dat in feite ook gestalte mag krijgen – of althans onder één verantwoordelijkheid werken), en het werk kan op meer dan één plaats gebeuren (bijvoorbeeld omdat de schrijver reisde, of omdat de decoratie in een andere stad werd uitgevoerd); maar daarmee is de wezenlijke *eenheid van productie* niet verbroken. Het resultaat is een *codicologische eenheid*: een discreet aantal katernen, die in één operatie zijn bewerkt en beschreven en die een afgeronde tekst of tekstreeks bevatten (tenzij het werk door één of andere oorzaak onvoltooid is afgebroken).¹⁸

Er zijn een aantal verschijnselen waardoor een *natuurlijk begin of einde* van een codicologische eenheid kenbaar kan zijn. Aan het begin is dat een tekstbegin, vooral als de tekst, zoals tot in de twaalfde eeuw veel voorkomt, op het eerste verso begint en het eerste recto leeg is gebleven. Aan het eind is dat het teksteinde, vooral als daarna nog een gedeelte onbeschreven is gebleven, of als het laatste katern dikker of dunner is dan de andere, of als de tekst aan het eind geserreerd of juist wijd gerekt is geschreven om goed uit te komen.

Binnen een codicologische eenheid kunnen *discontinuïteiten* of *grenzen* voorkomen: een overgang naar een ander watermerk, een nieuwe signaturenreeks van de katernen, een wijziging in regeltal of in liniëringstech-

¹⁶ Zie ook de definitie van een ‘codicologische eenheid’ zoals geformuleerd door Ezio Ornato, *La face cachée du livre médiéval*, Roma 1997, p. 629: ‘le résultat d’une initiative de copie dont l’objet est prédéfini’.

¹⁷ Utrecht, UB 31; zie J.P. Gumbert, *The Dutch and their books in the manuscript age*, London 1990, p. 89.

¹⁸ Mijn ‘codicologische eenheid’ correspondeert vrijwel met Maniaci’s *unità modulare*, die zij ook, als textueel autonoom, expliciet als equivalent van Munk Olsen’s *entité codicologique* bedoeld heeft.

niek, een andere schrijvershand, een wisseling in decoratiewijze ... Elke discontinuïteit verdient de aandacht van de codicoloog. Maar de meeste grenzen – de *handgrens* en de *tekstgrens* zijn de meest voorkomende – tasten de eenheid van productie niet aan; zij begrenzen *secties* binnen de codicologische eenheid. (Een apart geval zijn ‘horizontale’ grenzen, waarvan de meest voor de hand liggende die tussen een schriftfase en een pas veel later uitgevoerde decoratiefase is; zulke grenzen scheiden *lagen*, en zij tasten de eenheid van productie wèl aan.)

Interessant wordt het als een katerngrens samenvalt met een andere grens, en vooral met een tekstgrens. Dan heeft men namelijk te maken met een punt waar een eenheid gesplitst kan worden, en als daar een tekstgrens is, kunnen de delen eventueel een redelijk bestaan apart hebben. Daar moet men zich nog meer dan bij andere grenzen afvragen of er wel eenheid van productie is, en gegevens – bijvoorbeeld een datering – die aan één kant van de grens gelden niet blindelings ook aan de andere kant geldend achten. Zulke plaatsen, waar een katerngrens samenvalt met een grens in enig ander opzicht, zijn *caesuren*; en de katernen tussen twee caesuren vormen een *blok*. (Het blok is ongeveer wat Kwakkel een ‘productie-eenheid’ noemde.)¹⁹ Ook een blok heeft vaak een natuurlijk einde, met dezelfde verschijnselen als boven beschreven.

Een blok onderscheidt zich van een codicologische eenheid (die ook door caesuren wordt begrensd) doordat het geen afgesloten, op zichzelf staande tekst of tekstreeks bevat. Dat brengt met zich mee, dat de volgorde van de blokken niet willekeurig is maar door de tekst of teksten bepaald wordt. Zo heeft de schrijver van de Weense *Spiegel historiael*²⁰ elk der vijf boeken van de Tweede Partij als een eigen blok opgezet, zonder dat men deswege aan de eenheid van productie zal twifelen: het is duidelijk dat de blokken van meet af aan bedoeld waren om bij elkaar te komen, en wel in de huidige volgorde – een andere volgorde zou niet zinvol zijn. Toch moet men het feit dat deze codicologische eenheid niet als één reeks katernen is gemaakt maar *geleed* is, in blokken dus, niet uit het oog verliezen, al was het maar omdat het door de blokkenstructuur mogelijk is dat de schrijver de blokken niet in de natuurlijke tekstvolgorde heeft geschreven (een voorbeeld daarvan zullen we aan het eind tegenkomen). (Er kan natuurlijk wel eens toevallig een tekstgrens met een katerngrens samenvallen, bv. het einde van een boek van Livius, van een bijbelboek, of van

¹⁹ Mijn ‘blok’ correspondeert ongeveer met Maniaci's *blocco*, hoewel ze die term niet expliciet definieert.

²⁰ F. 33-205 van Wenen ÖNB 13708, zie Kwakkel (als noot 7) pp. 97-112, 264-271.

een getijde; het is dan een kwestie van oordeel of men hier van een toeval-
lige samenloop of van een bewuste constructie in blokken wil spreken.)

Een gelede codicologische eenheid kan meerdere boekdelen beslaan,
zoals bijvoorbeeld de koorbijbel van de Utrechtse Kartuizers (Brussel KB
106-107, 204-205),²¹ die in vier delen is gebonden en uit acht blokken
bestaat, maar ongetwijfeld als één activiteit is geproduceerd, zelfs al heeft
dat een jaar of vier geduurd en zelfs al is er een technische grens (een
wisseling in de manier van prikken, in het vijfde blok).

Een specifiek geval van gelede codicologische eenheden zijn de hand-
schriften die gekopieerd zijn naar verdeelde katernen, zoals dat vooral in
de Karolingische tijd gebruikelijk was. Hierbij wordt dus het voorbeeld
(langs katerngrenzen) in gedeelten uit één genomen; elke monnik krijgt
bijvoorbeeld twee katernen voorbeeld en twee katernen blanco, en moet
de tekst van het voorbeeld in de nieuwe katernen zien te laten passen. Zo
krijgt ieder blok een eigen hand, en de blokken vertonen vaak de type-
rende eindverschijnselen (zoals gerekte of geserreerde tekst), alleen ui-
teraard niet bij een natuurlijk teksteinde.²²

Ongelede codicologische eenheden daarentegen zijn niet in blokken on-
der te verdelen (oftewel: bestaan in hun geheel uit één blok); en wel zijn
zij: *uniform*, als er geen *grenzen* in te zien zijn (behalve katern- en eventueel
tekstgrenzen), ofwel: *homogeen*, als zij door *grenzen* (bijvoorbeeld hand-
grenzen) in *secties* zijn verdeeld, maar desondanks niet splitsbaar zijn (om-
dat de *grenzen* niet met *katerngrenzen* samenvallen).

Een *codicologische eenheid* is

een discreet aantal katernen
in één operatie bewerkt en beschreven
met een afgeronde tekst of tekstreeks;

zij is

ongeleed, en wel:

uniform als er géén *grenzen* in zijn

homogeen als zij door *grenzen* in *secties* is verdeeld (niet splitsbaar)

of *geleed* als zij door *caesuren* in *blokken* is verdeeld (splitsbaar).²³

²¹ Zie J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser ...*, Leiden 1974, pp. 134-135.

²² Men moet deze werkwijze niet verwarren met de pecia-techniek; daarbij wordt welis-
waar het voorbeeld ook in aparte katernen beschikbaar gesteld, maar elk geproduceerd
exemplaar is (normaliter) het werk van één schrijver en is uniform (tenzij door stagna-
ties in de beschikbaarheid der voorbeeld-katernen ergens een gedeelte is opengelaten
en pas op een later moment is ingevuld; dan heeft men een structuur in blokken).

²³ In het geval van wat ik een 'gelede codicologische eenheid' noem spreekt Maniaci van
concomitanza.

Deze definitie van ‘codicologische eenheid’ correspondeert met wat Birger Munk Olsen het *élément codicologique* genoemd had, namelijk ‘de kleinste eenheid die zelfstandig heeft kunnen bestaan, omdat het tekst-einde met een katerneinde samenvalt’. Hij had die term gekozen om hem van de definitie van ‘codicologische eenheid’ te onderscheiden zoals Muzerelle, en ook ik in eerdere publicaties, die gehanteerd had, en die ongeveer neerkomt op ‘wat tussen twee caesuren zit’; mede daarom heb ik nu, als ‘lagere’ term, ‘blok’ ingevoerd.

Er is nog meer over de codicologische eenheid op te merken, maar daarover later.

4. HET SCHAKELHANDSCHRIFT

Vaak is het boekdeel, zoals het bij ons in de bibliotheekkast staat, één codicologische eenheid (al dan niet geleed): het is *eenledig*. Maar vaak is dat ook niet het geval; de hele problematiek, waar wij ons op dit moment mee bezig houden, gaat toch vooral over de *samengestelde handschriften* of *schakelhandschriften* (of *composieten*, zoals Jan-Willem Klein voorstelde), waarin meer dan één codicologische eenheid is opgenomen (de grenzen daartussen zijn uiteraard caesuren). Een voorbeeld is de in het begin besproken Vossianus: drie volstrekt los van elkaar staande codicologische eenheden, die niets met elkaar gemeen hebben dan de band. Een ander voorbeeld is Leiden, UB BPL 191 B:²⁴ een elfde-eeuws boekje met Augustinus, *De cathechizandis rudibus*, een dertiende-eeuws boekje met Hugo van Sint Victor, *De institutione novitiorum* en verwante teksten, nog één uit de dertiende eeuw met uittreksels uit klassieke auteurs, en een vierde gedateerd 1351 met Guil. de Boldensele, *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Deze vier zijn kort na 1400 bijeengebonden in het Luikse benedictijnenklooster Saint-Jacques, kennelijk (evenals andere banden) bij een opruimactie onder al het kleingoed dat allang in de boekenkasten lag te slingeren.

Zulke *onafhankelijke* codicologische eenheden zijn gewoon achter elkaar geplaatst, als wagons van een trein. Het gevolg daarvan is dat elke eenheid geheel apart beoordeeld moet worden: wat voor de ene geldt, hoeft volstrekt niet voor de andere te gelden. Een ander gevolg is dat de volgorde van de codicologische eenheden in feite willekeurig is: zij is op een gegeven moment zo bepaald, door een eigenaar in de Middeleeuwen of een

²⁴ Voor de talrijke geciteerde handschriften uit de BPL-collectie van de Leidse universiteitsbibliotheek kan men binnen afzienbare tijd (hopenlijk) het betreffende deel van IIMM (*Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts*) raadplegen.

bibliothecaris van de twintigste eeuw, op goede gronden of zomaar – maar uiteindelijk wordt hun samenhang door het naaigaren van de boekbinder bepaald. En die samenhang kan op elk ogenblik ook weer worden verbroken, door personen die al of niet bevoegd zijn; net als bij treinwagons kan men A voor in plaats van achter B plaatsen, of men kan er C tussenplaatsen, of juist een C, die er eerst tussen zat, weghalen. En als een verbinding tussen codicologische eenheden weer is verbroken, is er veelal niets meer dat ons erop wijst dat zij ooit heeft bestaan. – De onafhankelijke codicologische eenheid is ongeveer hetzelfde als het ‘booklet’ van Pamela Robinson: een eenheid die een tijd lang zelfstandig heeft bestaan maar nu met andere in één band is verenigd.

Toch zijn de codicologische eenheden, die in een samengestelde codex bijeengebracht zijn, lang niet altijd zo totaal verschillend. Veel composieten zijn door een Middeleeuwse eigenaar samengesteld, die toch naar aard enigszins verwante boekjes bijelkaar deed; maar belangrijker is, dat het waarschijnlijk is dat de meeste boekjes die hij bezat, ongeveer uit dezelfde tijd en streek kwamen, gewoon omdat oude en vreemde boekjes nu eenmaal, ondanks de duurzaamheid en de reisvaardigheid van Middeleeuwse boeken, toch altijd een minderheid onder het materiaal in omloop gevormd zullen hebben. Zo is het ook niet vreemd dat de dertien papieren boekjes, die in de al aangestipte opruimactie in Luik gebonden zijn tot wat nu Leiden UB BPL 191 C is, allemaal uit de veertiende eeuw zijn: dertiende-eeuwse papieren boekjes, vooral in quarto-formaat, waren zeer zeldzaam.

Maar vaak heeft men duidelijk het gevoel, of zelfs de zekerheid, dat twee of meer codicologische eenheden echt *verwant* zijn, dat wil zeggen dat ze in dezelfde kring ongeveer in dezelfde tijd zijn gemaakt; misschien wisten de makers zelfs van elkaars activiteiten – men denkt aan monniken van een klooster, of leken in een samenwerkingsverband – en wellicht hadden ze zelfs de bedoeling dat de eenheden straks bijelkaar zouden behoren. Een minder elegante maar straks nodige term voor zulke verwantschap is, dat zij *homogenetisch* zijn (in tegenstelling tot *allogenetische* eenheden, die zo te zien niet uit dezelfde kring stammen).²⁵ Het sterkst is dit, als de eenheden door dezelfde schrijver zijn gemaakt, eventueel zelfs bijvoorbeeld op hetzelfde papier in dezelfde opmaak. Maar zelfs zulke *monogenetische* of *zuster-eenheden* blijven onafhankelijke eenheden, zolang het nodig is ze apart te beoordelen (al was het maar om vast te stellen dát

²⁵ De termen ‘homogenetisch’, ‘allogenetisch’ vinden bij benadering een parallel in Maniaci’s gebruik van *accrezione* respectievelijk *convergenza*.

ze gelijkhandig en gelijktijdig zijn), en zolang het denkbaar is dat ze apart of in een andere volgorde zouden voorkomen. Er zijn in Leiden zeven handschriften²⁶ die Cicero, *De inventione* en Pseudo-Cicero, *Ad Herennium* bevatten. Twee daarvan bestaan uit een codicologische eenheid (een met nog een andere tekst tussen de twee in); de overige bestaan uit twee zuster-eenheden, en wel zijn er drie in de volgorde *Inv.-Her.* (waarbij er in een nog een tweede tekst na *Inv.* is opgenomen), een (die overigens met nog ander materiaal in een omvangrijker samengesteld handschrift is opgenomen) in de volgorde *Her.-Inv.*, en een in de volgorde *Inv.-Her.* waarvan wij weten (dankzij een oude inhoudsopgave) dat de volgorde vroeger *Her.-Inv.* was (het was dezelfde Alexandre Petau die haar wijzigde)!

Handschriften die uit twee of meer zuster-eenheden bestaan – *homo-* of *monogenetische composieten* – vindt men niet zelden. Uit de Leidse collectie alleen al kan men er willekeurig tientallen noemen: BPL 127 C: Orosius en Cassiodorus, *Historia tripartita*, beide Zuidnederlands, de Orosius gedateerd 1465; BPL 128: Frontinus en Vegetius, Frans, vijftiende eeuw; BPL 136 K: Statius, *Achilleis* en *Thebais*, Italië twaalfde eeuw... Vaak krijgt men de indruk dat een schrijver in de loop van een aantal jaren allerlei korte eenheden produceert, die bestemd zijn om uiteindelijk bijeengebonden te worden (in een monogenetische composiet dus), maar die voorlopig ongebonden in de kast liggen tot de schrijver vindt dat het er genoeg zijn; en als het zover is, is het geheel aan hem om te beslissen in welke volgorde ze gebonden moeten worden, en of er nog andere (al dan niet verwante) eenheden achter of tussen moeten. Het is ook aan hem om die beslissing weer te wijzigen; want zelfs wat ingebonden is, kan altijd weer uit elkaar (zeker met de soepele omslagen die in de Middeleeuwen veel frequenter waren dan in onze handschriftencollecties). En als de schrijver niet op zijn beslissing terugkomt, kunnen anderen dat later wel doen. Het is helemaal niet gezegd dat de toestand, waarin we het handschrift nu aantreffen, ook de door de schrijver of de samensteller eerst bedoelde is.

Een andere situatie vinden we bijvoorbeeld in BPL 43. Het eerste stuk (78 bladen) bevat de werken van Vergilius, tot *Aeneis* 3.116, geschreven in de elfde eeuw, vermoedelijk in Frankrijk. Het tweede stuk (33 bladen) bevat de rest van de *Aeneis*, en dateert uit de twaalfde eeuw. Er kan nauwelijks

²⁶ Respectievelijk Lips. 44, VLQ 103; Lips. 45, VLO 64, Gron. 22; Gron. 6, BPL 195. Zie J.P. Gumbert, 'Cicerones Leidenses', in: C.A. Chavannes-Mazel – M.M. Smith (eds.), *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*, Los Altos/London 1996, pp. 208-244.

een andere reden zijn om met *Aeneis* 3.117 te beginnen dan de wens, bij 3.116 aan te sluiten. Men zal aannemen dat het tweede stuk is gemaakt ter completering van een Vergilius-handschrift dat zijn slot door een ongeluk was kwijtgeraakt, of dat misschien onvoltooid was gebleven. (Overigens voelde de schrijver van het tweede stuk zich niet geroepen de opmaak van het eerste te volgen: in plaats van een kolom van 30 regels propte hij twee kolommen van 62 regels op evengrote bladzijden.) Het tweede stuk is ongetwijfeld een eigen codicologische eenheid: er is geen sprake van eenheid van productie met het andere stuk. Maar het bevat geen afgeronde tekst (het heeft een *open begin*). Het is niet onafhankelijk ontstaan: het is een *afhankelijke codicologische eenheid*; het andere stuk zou men dan de *kern* kunnen noemen (en de combinatie een *onderschikkende* of *hypotactische composiet*, in tegenstelling tot de *nevenschikkende* of *paratactische composiet* waarbij de eenheden gewoon naast elkaar gezet zijn). Bij het beoordelen van dat afhankelijke stuk is één ding zeker: het moet later zijn ontstaan dan de kern; en het kan ook niet voor een andere plaats zijn bedoeld. (Er kunnen overigens ook afhankelijke codicologische eenheden bestaan die wél een afgeronde tekst bevatten. De Utrechtse Kartuziers bezaten al vroeg in de vijftiende eeuw een dertiende-eeuws boekje met enkele Brieven van Paulus met de Glosa ordinaria, onvolledig aan het einde.²⁷ Een halve eeuw later werd niet alleen het eind gecompleteerd – in een afhankelijke codicologische eenheid uiteraard –, maar ook werden, door drie monniken, drie commentaren van Hieronymus op andere brieven van Paulus geschreven, en wel in hetzelfde, naar het toenmalige oordeel eigenlijk te smalle formaat, speciaal ‘zo dat het één deel kon worden en ze gemakkelijker gebonden konden worden’. Hier is het dus niet zozeer de tekst als de vormgeving die afhankelijk is. Maar dat weten we alleen uit een aantekening in het boek zelf; als die er niet geweest was, zouden we nooit gereden hebben dat het afhankelijke (en wel homogenetische) codicologische eenheden betreft, want onze kennis van middeleeuwse formaten is zo beperkt dat we de eigenaardigheid van dit handschrift nooit zouden hebben opgemerkt.)

Een vergelijkbaar geval is BPL 92. Hier is er een onvolledige Priscianus, *Institutio grammatica*, uit de twaalfde eeuw; dit stuk bestaat zelf uit twee blokken. Daaraan vooraf gaat een andere codicologische eenheid met het begin, ook uit de twaalfde eeuw; het is niet duidelijk of dit stuk als aanvulling is gemaakt (dus een afhankelijke eenheid is) of alleen maar, omdat

²⁷ Utrecht 102, zie Gumbert, *Kartäuser* (als noot 21), pp. 138-139. (De verhouding breedte/hogte in dit handschrift is 0.64.)

het toevallig paste, als aanvulling is gebruikt (dus onafhankelijk is). In elk geval afhankelijk is het derde stuk, dat in de dertiende eeuw gemaakt is om het middenstuk te completeren, maar slechts tot en met boek 16, waar de vormleer eindigt (de zogenaamde ‘Priscianus maior’, die vaak apart voorkomt). De laatste twee boeken (over syntaxis, de ‘Priscianus minor’, die ook wel alleen in omloop is) zijn er later aan toegevoegd, maar dat stuk is al uit de twaalfde eeuw en is dus zeker een onafhankelijke eenheid.

Het tweede gedeelte van BPL 51 is de tweede helft van Augustinus, *De civitate Dei*, de boeken 12-22, geschreven in Nederland in 1444. Het eerste gedeelte is de eerste helft, geschreven in Leiden (door een scholier die bij een kanunnik van de Hooglandse Kerk in de kost was) in 1453. Het kan zijn dat de twee gedeeltes onafhankelijk zijn; het is ook denkbaar dat de kanunnik, eigenaar van het tweede stuk, zijn kostganger het eerste stuk bij heeft laten maken, als afhankelijke eenheid dus.

Samenvattend: een boekdeel kan meer dan één codicologische eenheid omvatten. Die eenheden kunnen *onafhankelijk* zijn, als zij elk een afgeronde tekst of tekstgroep bevatten. Zij kunnen dan ook (als zij niet gewoon *allogenetisch* zijn) *verwant* of *homogenetisch* zijn, als zij uit hetzelfde milieu lijken te komen, of zelfs *zustereenheden*, of *monogenetische eenheden*, als zij door dezelfde schrijver (en vaak ook in dezelfde opmaak, op hetzelfde materiaal) zijn gemaakt. Maar zij kunnen ook *afhankelijk* zijn, als zij zijn gemaakt om bij een reeds bestaande codicologische eenheid, de *kern*, aan te sluiten. Samen vormen zij een *samengesteld handschrift*, *schakelhandschrift* of *composiet*, en wel een *nevenschikkende* of *onderschikkende*, al naar gelang of het om twee (of meer) onafhankelijke eenheden of om een kern met afhankelijke eenheden gaat.

Een *vrijstaande* eenheid

vormt een *eenledig* handschrift;

één of meer *geschakelde* eenheden

(die *mono-*, *homo-* of *allogenetisch* kunnen zijn)

vormen een *schakelhandschrift* (= *samengesteld* hs. = *composiet*)

en wel:

indien het *onafhankelijke* eenheden zijn

een *nevenschikkend* (= *paratactisch*) schakelhandschrift

indien een eenheid *afhankelijk* is (van een *kern*)

een *onderschikkend* (= *hypotactisch*) schakelhandschrift

Nu we de termen ‘mono-’ en ‘homogenetisch’ hebben ingevoerd, zal het duidelijk zijn dat zij ook op de blokken van een codicologische eenheid toepasbaar zijn (maar ‘allogenetisch’ natuurlijk niet, want dan is er geen eenheid van productie). Men kan de kwalificaties ‘verwant’ en ‘afhankelijk’ trouwens soms ook toepassen op codicologische eenheden die zich niet in eenzelfde boekdeel bevinden, als men namelijk van oordeel is dat dat vroeger wel het geval is geweest, of dat het heel goed het geval had kunnen zijn, omdat hun aard en met name hun afmetingen dat toelaten – omdat ze *compatibel* zijn.

5. VERANDERINGEN IN DE CODICOLOGISCHE EENHEID

Nu moet, na de ‘horizontale’ beschouwing van de codicologische eenheid in haar katernen en de ‘verticale’ beschouwing in haar fasen, de derde dimensie, de ontwikkeling in de tijd, aan de orde komen. Door verlies, vervanging of toevoeging houdt een codicologische eenheid op een *ongestoorde* eenheid te zijn en komt zij in een ander *stadium*.

Allereerst kan een codicologische eenheid kleiner worden, doordat er delen opzettelijk verwijderd worden of onbedoeld verloren gaan. Er ontstaan dan *lacunes*, aan begin of eind van de eenheid of ook in het midden. De grensvlakken zijn *breuken*, en als ze niet met katerngrenzen samenvallen – het wordt toch tijd erop te wijzen dat dat kan – zijn het *breukgrenzen*. Wat er overblijft, is een *onvolledige eenheid*. Men zou het een *torso* kunnen noemen, als het overblijvende vrij omvangrijk en samenhangend is; is het klein, dan heet het een *fragment*.²⁸ Een fragment, hoe klein ook, is

²⁸ Een eigenaardige moeilijkheid doet zich voor bij het tellen van fragmenten. Filologen zijn soms geneigd de tekststukken te tellen, zodat bijvoorbeeld een buitenste bifolium van een katern, materieel één object, twee tekstfragmenten biedt (en als het bijvoorbeeld uit een codex in twee kolommen stamt, en de voet van elk blad is afgesneden, dan komt men zelfs op acht tekstfragmenten). Codicologen zullen zo niet tellen; maar anderszijds: als een blad dwars doorgesneden is, en de ene helft is als dekblad voorin een boek, de andere achterin gebruikt, zal hij die toch niet als twee fragmenten willen tellen – of althans niet zonder erbij te zeggen: ‘twee fragmenten van één blad’, of anders ‘een blad in twee gedeelten’; evenzo met kleine, maar aan elkaar passende strookjes (die echter, als nog niemand het puzzelwerk gedaan heeft, wél als aparte fragmenten geteld zullen worden). – Bij deze gelegenheid zou ik nog eens mijn stem willen verheffen tegen het tegenwoordig niet zeldzame gebruik, voor fragmenten de term *membra disjecta* te gebruiken. Dat is een mooie term, die al bijna een eeuw dient om fragmenten *van één boek* te beschrijven, die momenteel *gescheiden bewaard worden* (vaak zelfs in verschillende bibliotheken). Daar moet hij ook voor gereserveerd blijven; een geïsoleerd fragment is een fragment en géén *membrum disjectum* (hoewel een gelukkige vondst het er alsnog toe maken kan).

toch nog een codicologische eenheid. Maar de kenmerkende eigenschap, een afgeronde hoeveelheid tekst te omvatten, is uiteraard verloren gegaan.

Men kan van een codicologische eenheid ook een gedeelte afnemen (vooral als zij meerdere teksten, of een sterk gelede tekst, bijvoorbeeld een prekencollectie, bevat), hetzij om de hele eenheid in twee helften te splitsen, hetzij om een stuk een apart bestaan als *afgescheiden eenheid* te gunnen. Daar is dan vaak ‘chirurgie’ voor nodig, omdat het beoogde deelpunt meestal om tekstredenen gekozen wordt en meestal niet met een katerngrens en vaak zelfs niet met een bladgrens samenvalt. Dan blijft er dus een deel tekst van het afgescheiden deel aan de *rompeenheid* vastzitten, zodat het daar moet worden geradeerd of anderszins als nutteloos gekenmerkt, terwijl bij het nu zelfstandige stuk het achtergebleven tekststuk moet worden bijgemaakt (of andersom).

Anderzijds kan een codicologische eenheid groter worden, door toevoegingen. Daarmee gaat dan wel een ander kenmerk verloren: de eenheid van productie. Soms gaat het alleen om een uitbreiding van de afwerkingsfase, bijvoorbeeld completering van een eerder niet of onvolledig uitgevoerde decoratie, of het aanbrengen van glossen. Zulke veranderingen voegen een nieuwe *laag* aan de bestaande toe; maar de discrete reeks katernen, die de grondslag van de codicologische eenheid vormt, blijft onaangetast. Men zou, met het moderne, zo fraai gevonden neologisme, van een ‘inbreiding’ kunnen spreken: meer, maar op hetzelfde grondvlak. En de codicologische eenheid, aldus van een nieuwe laag voorzien, zal men een *verrijkte eenheid* noemen (wat verrijkt is, is dus feitelijk de inhoud van de eenheid).

Ook een andere vorm van ‘inbreiding’ kan men zo beschouwen: het invullen van eerst opengebleven ruimten met een *gasttekst*. Gemeenlijk gebruikt men hiervoor lege bladzijden, vooral – maar zeker niet uitsluitend – aan het eind. (Maar er zijn ook gevallen waarbij de ruime marges zijn gebruikt voor het aanbrengen van een andere tekst. Zo heeft de KB in Den Haag een handschrift van de Brieven van Paulus met het commentaar van Petrus Lombardus, Parijs dertiende eeuw, waar iemand in Nederland in 1412 kans heeft gezien ook nog het hele commentaar van Petrus de Tarentasia in de marges onder te brengen.²⁹) Omdat de grens hier niet twee secties binnen één productieproces scheidt maar een grens van twee

²⁹ Den Haag, KB 71 A 22; zie *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek*, 1980, nr. 21.

stadia is, terwijl zij toch ook niet met een katerngrens samenvalt, moet zij een andere naam hebben: het is een *naad*.

Bij een verrijkte eenheid zal zich vaak de mogelijkheid voordoen, en dus de behoefte doen gevoelen, te specificeren of het om een mono- of homogenetische inbreiding gaat (en dus niet ‘gewoon’ om een allogenetische). In zulke gevallen zal men soms constateren dat eigenlijk niet precies is aan te geven waar de grens zich bevindt tussen de oorspronkelijke eenheid, resultaat van ‘één operatie’, en de verrijking, die een nieuw stadium is. Dan heeft men te maken met een *continue verrijking*. Typerende gevallen zijn het rapiarium en wat in het Italiaans een *zibaldone* heet: boekjes waarin één persoon, of een kring van personen, gedurende lange tijd telkens weer dingen bij-, in- of tussenvoegde.

Een volgende mogelijkheid is de toevoeging van een beperkt aantal bladen, bijvoorbeeld teksttoevoegingen op ingevoegde blaadjes, of een set ingeschakelde miniaturen. Daarmee wordt dus een verandering aangebracht in de katernbasis van de codicologische eenheid (het is niet meer een kwestie van een verandering *in* een eenheid, maar *van* een eenheid), en het toegevoegde – vooral een set miniaturen – is strikt genomen een eigen eenheid; maar toch zal men, althans zolang als het ingevoegde moeiteloos in de reeds bestaande katernstructuur wordt opgenomen, niet graag het resultaat een composiet noemen. Het blijft een soort verrijkte eenheid, laten we zeggen een *vergrote eenheid*, en de toevoegsels zijn slechts een *infix* (ook als men ze strikt genomen een pre- of suffix zou moeten noemen omdat ze aan begin of einde staan). De grens, die noch breuk noch naad is, zal een *voeg* heten.

Iets moeilijker ligt het als er iets is toegevoegd op plekken waar eerst iets verwijderd is. Als verwijdering en toevoeging mono- of homogenetisch zijn, betreft het een *vervanging*, en men zal ook dan van een (verrijkte of) vergrote eenheid blijven spreken. Een mooi voorbeeld van een monogenetische vervanging is het handschrift BPL 127 B,³⁰ waarin Sozomenos van Pistoia vroeg in de vijftiende eeuw Cicero's *De oratore* had geschreven. Weinig jaren later werd er een oud handschrift gevonden dat een andere, langere tekst bevatte; Sozomenos wist een afschrift daarvan te zien te krijgen en kon zijn eigen exemplaar ‘updaten’, door op een aantal plaatsen bladen met de korte tekst te vervangen door iets meer bladen met de nieuwe, lange tekst. Dat uitsnijden en invoegen is niet het enige dat bij dit soort werk gedaan moet worden: er is, net als bij het opsplitsen van een eenheid, allerlei chirurgie nodig.

³⁰ Zie Gumbert, ‘Cicerones’ (als noot 26), p. 229.

Als echter de invoeging merkbaar later is dan het verlies (en dus zeker allogenetisch), hebben we gemeenlijk te maken met *herstel*. Als het later toegevoegde een redelijke omvang heeft, bijvoorbeeld tenminste een katern, zal men het een afhankelijke eenheid noemen en het resultaat een onderschikkende composiet. Een voorbeeld is het Servius-handschrift BPL 52,³¹ geschreven in Corbie rond 800. Later zijn een aantal katernen van dat boek verloren gegaan; rond 860 zijn de lacunes opgevuld door het schrijven van nieuwe katernen, die uiteraard bij hun begin keurig op de bewaarde gedeelten aansluiten, en aan het einde de kenmerkende moeilijkheden hebben om weer netjes op de oude tekst aan te sluiten. (Sindsdien zijn ook weer vele katernen verloren gegaan, zowel van de oude kern als van de herstel-eenheid.) Maar als het om een klein stukje gaat – wat uiteraard een subjectief begrip is; als criterium kan men weer nemen dat het moeiteloos in de bestaande katernstructuur wordt opgenomen – zal men het toch liever een infix noemen en het geheel een vergrote eenheid. Een voorbeeld is BPL 14 D, een Parijse Bijbel uit de dertiende eeuw, waarvan ooit twee bladen verloren zijn gegaan; later – in de achttiende eeuw wellicht – zijn drie bladen uit een dergelijke Bijbel uit de veertiende eeuw, die toevallig ongeveer dezelfde tekst bevatten, op die plaats ingeschakeld.

Tenslotte nog een belangrijke manier om een eenheid aanmerkelijk te vergroten: een schrijver kan een tekst beginnen te schrijven op een leeggebleven stuk aan het eind van een eenheid (als gasttekst dus), en zijn werk dan voortzetten op nieuwe katernen, die hij aan de bestaande eenheid toevoegt. Men is sterk in de verleiding het resultaat een composiet en de nieuwe katernen een nieuwe eenheid te noemen; maar ze voldoen niet aan de definitie: ze zijn geen discreet aantal katernen en worden niet van het oude bestand gescheiden door een caesuur, omdat ze ín de oude katernen beginnen en slechts begrensd worden door een naad. Als men de composiet vergelijkt met een trein, waarvan de wagons gewoon achter elkaar geplaatst worden en elke gewenste volgorde kunnen krijgen, dan is hier, bij de *verlengde eenheid*, het beeld eerder dat van een oplegger: het nieuwe stuk rust gedeeltelijk op het oude. Kenmerkend voor zulke *aanwas* is, dat de schrijver, op het moment dat hij de eerste letter van het nieuwe stuk vlak achter het eind van het oude zette, het bijeenhoren en

³¹ Zie de facsimile-editie *Servii Grammatici in Vergilii Carmina Commentarii*, introd. G.I. Lieftinck, Amsterdam 1960.

de volgorde van de twee voorgoed vastlegde: men krijgt ze nooit meer van elkaar (tenzij men weer tot chirurgische ingrepen overgaat, met lossnijden, raderen en nieuw schrijven). De verlengde eenheid correspondeert met wat Erik Kwakkel de ‘productie-eenheid met groei’ noemt.

Iets anders ligt de situatie in het geval van aanmerkelijke uitbreidingen binnen een codicologische eenheid, zoals bijvoorbeeld bij de Lancelot-compilatie gebeurd is. Men zou zulke gevallen (waar meestal chirurgie bij nodig is) als extreme vergroting kunnen beschouwen, met een uitzonderlijk grote infix; maar het is toch wel beter hier van *inwendige verlenging* te spreken.

Aanwas kan, evenals andere uitbreidingen, mono-, homo- of allogenetisch zijn, en in de eerste gevallen kan hij ook continu zijn. Continue monogenetische aanwas zien we bijvoorbeeld in het handschrift van de kroniek van Emo, abt van Bloemhof († 1237). Het eerste gedeelte is onder leiding van Emo zelf in het net geschreven door Menko. Na een onderbreking van jaren gaat Menko door met het werk, schrijft eerst de rest van Emo’s kroniek, dan een laudatio van Emo, en vervolgens een eigen kroniek, die hij af en toe voortzet tot 1273.³² Een vergelijkbaar geval is de kroniek van Willelmus, de procurator van de abdij Egmond, die hij eerst aanlegt als kroniek tot 1322, dan door vervangingen en toevoegingen in de marges en op ingeschakelde blaadjes tot een vergrote eenheid maakt, en dan, zonder dat een precieze naad is aan te geven, geleidelijk voortzet in een omvangrijke aanwas tot 1332.³³ Allogenetische aanwas is bijvoorbeeld te zien in BPL 3072, waarin een Italiaans Franciscaan in 1494 een aantal teksten schreef en onvoltooid achterliet (denkelijk omdat hij gestorven is, dertig jaar eerder was hij ook al aan het werk); een andere hand maakte de laatste tekst af.

Geven we weer een samenvatting: een codicologische eenheid kan veranderen, in *stadia*;

door verlies wordt zij een *onvolledige eenheid* (begrensd door *breuken*);

door toevoegingen binnen de oorspronkelijke katernen wordt zij een *verrijkte eenheid*, met nieuwe *lagen*, of met *invullingen*, begrensd door *naden*; zulke verrijking kan *continu* zijn;

³² Groningen, UB 116; zie *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, inl. H.P.H. Jansen, A. Janse, Hilversum 1991 [= *Middeleeuwse Studies en Bronnen*, 20].

³³ Hamburg, SUB cod. hist. 17; zie Willem Procurator, *Kroniek*, ed. en vert. M. Gumbert-Hepp, Hilversum 2001 [= *Middeleeuwse Studies en Bronnen*, 76].

indien er bij de verrijking *infixen* worden toegevoegd, wordt het een *ver-grote eenheid*;

tenslotte wordt zij door *aanwas*, op nieuwe katernen, een *verlengde eenheid*.

Een *codicologische eenheid* kan zijn:

– *ongestoord*

– *verminderd*

door verlies: *onvolledige eenheid*, of *fragment* begrensd door *breuken*,

door afscheiding: *rompeenheid* begrensd door *breuken*;

het andere is een *afgescheiden eenheid*

– *vermeerderd*

verrijkte eenheid:

kern + nieuwe laag

kern + gasttekst, gescheiden door *naad*

vergrote eenheid:

kern + infix, gescheiden door *voeg*

verlengde eenheid:

kern + aanwas, gescheiden door *naad*

Wij moeten zo langzamerhand onze definitie van de codicologische eenheid aanpassen: het is een discreet aantal katernen; zij is in één operatie geproduceerd (*tenzij* het een verrijkte, vergrote of verlengde eenheid is); en zij omvat een afgeronde tekst of tekstreeks (*tenzij* het een onvoltooide, onvolledige of afhankelijkke eenheid is).

6. VERANDERINGEN IN HET BOEKDEEL

Behalve de vraag hoe een codicologische eenheid tot stand is gekomen en eventueel in latere stadia is verrijkt, uitgebreid of verlengd, moet men ook de vraag stellen hoe zij als boek heeft bestaan. Is een codicologische eenheid, die nu alleen een boekdeel vormt, altijd alleen geweest? Zijn verschillende eenheden, die nu een composiet vormen, al sinds lang bijeen geweest, en altijd in dezelfde combinatie? De groeperingen waarin één of meerdere codicologische eenheden feitelijk gefunctioneerd hebben, dat wil zeggen gebruikt zijn of althans voor gebruik beschikbaar zijn geweest, heeft Erik Kwakkel ‘gebruikseenheden’ genoemd, omdat het als het ware hogere eenheden zijn. Toch zou ik de term ‘eenheid’ hier liever vermijden en stel daarom de term *bestand* voor. Een bestand is dus een aantal eenheden (en dat aantal kan ook 1 zijn) waaraan te zien is dat ze op enig moment samen een voor gebruik beschikbare combinatie hebben gevormd (de restrictie ‘waaraan te zien is’ is zinvol: vaak zullen ze bijeen

zijn geweest zonder dat wij dat nog kunnen weten). De huidige toestand is in elk geval ook een bestand.

Er zijn enkele verschijnselen waaraan de einden van een bestand (die per definitie caesuren zijn) herkenbaar zijn. Dat zijn enerzijds bezitsaantekeningen, bibliotheekmerken en dergelijke, die normaliter alleen worden geplaatst aan begin of einde van een boek zoals het op dat moment in de collectie staat. Ook zijn die uiteinden het meest blootgesteld aan onbedoelde en ongewenste invloeden: er worden pennekrabbels en irrelevante aantekeningen op gezet, ze worden vuil, slijten en worden zelfs door muizen aangeknaagd, of er gaan delen van bladen of hele bladen verloren. Zulke sporen, indien aangetroffen binnen een hedendaagse composiet, maken duidelijk dat de eenheden aan weerszijden van deze *bestands-grens* ooit apart hebben bestaan, en dat de huidige toestand een later stadium belichaamt. Men kan dat goed zien aan de composiet BPL 102, die vier eenheden omvat. De eerste (Guil. de Conchis, *Liber philosophiae*, vroeg twaalfde eeuw) eindigt met een vuile, met krabbels, penneprobeersels en tekeningen besmeurde en aan de hoeken afgesleten pagina – een kennelijke bestandsgrens. De tweede (Jocundus, *Vita Servatii*) en de derde (diverse gedichten, weinig later aangevuld – dus een verrijkte eenheid met een *Passio S. Christinae*) vormden samen een bestand. De vierde (Palladius, *De re rustica*, negende eeuw) heeft aan het begin het zogenaamde Egmondse bibliotheekmerk en aan het eind een stukje muziek en financiële notities. In 1465 is uit deze delen het huidige bestand gevormd, dat dus vier eenheden, maar drie oude bestanden groepeerde.³⁴

Dat een afhankelijke eenheid met de kern waar zij van afhankelijk is (een hypotactische composiet dus) een bestand heeft gevormd, zal men voetstoots aannemen. Moeilijker is het vaak, te zien of twee onafhankelijke eenheden een bestand hebben gevormd, zelfs als zij mono- of homogenetisch zijn. Men kan dat wel zien als er een toegevoegde laag is, een *overbruggende verrijking*, bijvoorbeeld een gemeenschappelijke oude foliëring, een glossering; dat levert dus een *verrijkt bestand*. Navenant kan er ook een *vergroot* of een *verlengd bestand* zijn, als er kleine toevoegingen zijn

³⁴ Het is dus ten onrechte, dat P.C. Boeren, *Jocundus, biographie de saint Servais*, Den Haag 1972, p. 120, zegt dat ‘le ms. B.P.L. 102 (...) provient de l’abbaye d’Egmond qui en fit acquisition sous l’abbatiat de Gautier (1129-1161)’; dat geldt alleen voor de eerste en vierde eenheid (beide geschonken door een priester Deddo in Rijswijk), maar niet voor de tweede eenheid, de Servatius-vita (en zeker niet voor de derde eenheid, die in Egmond zelf vóór abt Walter’s tijd geschreven is). Overigens vergist hij zich ook als hij zegt dat de verwerving van de Vita samenhangt met de verwerving van een Servatius-relik in 1148: het vita-handschrift is van ruim voor die datum.

gedaan of aanwas heeft plaatsgevonden, waarvan men zeker is dat dat gebeurd is nadat de eenheden tot een bestand verenigd waren (men zal zulke termen alleen gebruiken als het bestand uit twee of meer eenheden bestaat – anders blijft het bij ‘verrijkte eenheid’ enz.). Opmerkelijk is een situatie waar door een gemeenschappelijke invulling in twee eenheden deze eenheden als het ware aaneen gelast worden tot een *gefixeerd bestand* – ze kunnen nooit meer van elkaar zonder de invultekst te verbreken. Een interessant geval is het Visigotische handschrift dat beroemd is omdat het de zogenaamde ‘Glosas Emilianenses’ bevat, de vroegste aantekeningen in het Spaans. Het bestaat uit drie (waarschijnlijk homogenetische) eenheden; op een lege bladzijde aan het eind van de eerste is iemand een liturgische tekst gaan noteren, die hij voortzette op het lege eerste recto van de tweede, en verder op het eind van de tweede en het begin van de derde, waarmee hij de drie eenheden voorgoed aan elkaar laste (zo zelfs, dat bijvoorbeeld de uitgever van de facsimile-editie dat helemaal niet doorzag).³⁵

Dit kort samengevat: een *bestand* is een eenheid of een aantal eenheden waaraan te zien is dat zij op enig moment (samen) een voor gebruik beschikbare combinatie hebben gevormd:

- zulk een bestand kan ook worden *verrijkt*, *vergroot* of *verlengd*;
- door een gemeenschappelijke invulling kunnen twee eenheden ook worden *gefixeerd*.

7. AFSLUITING

Nu de proef op de som. Toen ik in 1999 een lezing over deze dingen hield,³⁶ besprak ik enkele handschriften uit ‘the wide zone between the homogeneous and the composite book’, speciaal om te tonen dat ze met de bestaande terminologie niet goed te benaderen waren. Dat zou nu dus beter moeten lukken.

Het ene is de codex die wij kennen als ‘het handschrift van de Egmondse Annalen’.³⁷ Rond 1100 was het een *composiet*, die vier codicologische eenheden omvatte. De eerste, geschreven in Egmond zelf, bevatte voor-

³⁵ *Las Glosas Emilianenses*, [ed. Juan B. Olarte Ruiz], [Madrid 1977] (een bibliografisch gebrekkige editie). Vgl. M.C. Díaz y Díaz, *Libros y librerías en la Rioja altomedieval*, Logroño 1979, pp. 235-241 (onderscheidt slechts twee ‘sectoren’).

³⁶ Gumbert, ‘One Book ...’ (als noot 8), pp. 31-33.

³⁷ London, BL, Cotton Tib. C.xi. Zie J.P. Gumbert, ‘Een en ander over het handschrift van de Egmondse Annalen’, in: G.N.M. Vis e.a. (red.), *Heiligenlevens, Annalen en Kronieken*, Hilversum 1990 [= Egmondse Studiën, 1], pp. 55-69.

namelijk Einhart's leven van Karel de Grote. Op de lege bladzijden aan het eind schreef een andere Egmondse schrijver vroeg in de twaalfde eeuw een geheel andere tekst, een heiligenleven, dat hij voortzette op enkele toegevoegde bladen; dat kunnen wij nu een *homogenetisch vergrote eenheid* noemen. De tweede en de derde eenheid bevatten het zogenaamde Cartularium van Radbod en de kroniek van Regino van Prüm; ze zijn van dezelfde hand, het zijn *zustereenheden*, maar ze zijn niet homogenetisch met de andere, want we weten niet waar ze gemaakt zijn (misschien wel in Utrecht). De vierde eenheid is weer Egmonds werk, de zogenaamde Annalen van Xanten. Een andere Egmondse schrijver voegde daar de beschrijving van een visioen aan toe; en toen de tekst langer bleek dan de beschikbare ruimte, voegde hij geen blanco bladen toe maar gebruikte hij ruimte die hij in de derde eenheid nog vond; daarmee ontstond dus een *gefixeerd bestand*. En de vier eenheden, in deze groepering, vormden ongetwijfeld ook een bestand.

Een kleine twintig jaar later nam een man, die wij kennen onder de naam 'Hand C', de vierde eenheid als uitgangspunt voor een historische compilatie die wij de Egmondse Annalen noemen. Hij voegde aan het begin tekst toe, eerst op toegevoegde bladen – waarmee het gefixeerde bestand van de derde + vierde eenheid dus een *vergroot bestand* werd – en dan ook nog in de laatste nog lege ruimte van eenheid drie; en hij voegde ook tekst toe aan het eind, waarmee we dus een *verlengd bestand* krijgen. Dat is zo'n vijftig jaar later voortgezet door 'Hand F', waarschijnlijk met verwijdering van een slotblad, en in elk geval door het toevoegen van een *afhankelijke eenheid*. (Er zijn ook latere voortzettingen, maar omdat daar alleen fragmenten van bestaan zijn ze niet in codicologische termen te beschrijven.)

Het tweede geval was de driedelige hagiografische compilatie die Zweder van Boecholt, Utrechts Kartuiser, van ongeveer 1421 tot 1426 samenstelde.³⁸ Het boek ziet er op de eerste blik uniform uit, maar dankzij enkele inhoudsopgaven en indices, beschrijvingen van de hele set in diverse stadia, katernsignaturen en details in liniëring en opmaak is de geschiedenis vrij gedetailleerd te ontrafelen in zes stadia.

1. Zweder schreef een collectie heiligenlevens [S]; dat is een *codicologische eenheid*. Vervolgens schreef hij nog een collectie hagiografisch materiaal [K] en zette die onmiddellijk voort met het afschrift van het zomerd deel van een Passionarium, dat hij van het Domkapittel geleend had. Hij

³⁸ Utrecht, UB 391; zie Gumbert, *Kartäuser* (als noot 21), pp. 80-90.

begon met de maand Mei, en kwam tot halverwege Juli [V-VII]. Dat is wat uiteindelijk het eerste *blok* van de grootste eenheid werd.

2. Zweder gaf het zomerdeel terug (waarschijnlijk had de Dom het nu zelf nodig) en leende het winterdeel. Hij schreef twee blokken [XI-XII, I-IV] van de toekomstige grootste eenheid.

3. Hij maakte de kleine groep hagiografie [K] los van [V-VII]; [K] werd dus nu een *afgescheiden eenheid*. Dat vereiste chirurgie, omdat de grens tussen [K] en de *rompeenheid* [V-VII] nu eenmaal geen katerngrens was. Nu maakte hij de eerste eenheid [S], de afgescheiden eenheid [K] en het blok [I-IV] tot een *bestand*. (De overige reeds geschreven delen, [V-VII] en [XI-XII], blijven nog in de kast liggen.)

4. Bij nader inzien neemt hij [K] er toch weer uit; [S] en [I-IV] vormen nu een bestand, en worden ingebonden (zoals ze nog zijn).

5. Zweder leent opnieuw het zomerdeel en schrijft de rest: [VII-X]. Maar hij maakt daar geen vers blok van; integendeel, hij begint op een stukje dat er aan het eind van [V-VII] nog over was, en zo zijn [V-X] een *verlengd blok*. Dat wordt ingebonden; het bestand dat voor gebruik beschikbaar is, telt nu twee complete banden.

6. Nu liggen het blok [XI-XII] en de afgescheiden eenheid [K] nog steeds in de kast. Pas in 1426 heeft Zweder een Leven van Sint Bernard af (een eigen codicologische eenheid dus), en die drie dingen worden samen gebonden tot de derde band.

Dit verhaal is dus een leerzaam voorbeeld van hoe iemand met de materie worstelt en de vorm van zijn product pas gaandeweg helderder ziet worden. Het is ook een voorbeeld dat blokken niet in de natuurlijke tekstvolgorde geschreven hoeven te worden. Maar als ik indertijd mijn bespreking eindigde met de verzuchting: ‘It is anybody’s guess what such a book should be called’, dan kan ik nu zeggen: het is een *monogenetische compositie*, bestaande uit drie *ongelede eenheden* (waarvan één oorspronkelijk een *afgescheiden eenheid*) en een eenheid die is *geleed* in drie *blokken* (waarvan één een *verlengd blok*). – Dat houd ik voor vooruitgang.

En waar blijven nu de gebruikelijke Nederlandse termen?

Een ‘verzamelhandschrift’ is volgens de definitie van de reeks *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*:³⁹ ‘een codex die van meet af aan als materiële eenheid bedoeld is en waarin tenminste twee teksten zijn bijeengebracht’. Het Hulthemse handschrift, een *uniforme eenheid*, vol-

³⁹ *Richtlijnen voor de uitgave van Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*, red. Th. Mertens, Hilversum 1994, p. 10.

doet daar duidelijk aan. Maar wat is de ‘materiële eenheid’, als hoedanig de codex ‘bedoeld’ moet zijn? Het kan niet een ‘eenheid’ in de hier besproken zin zijn, want dat is een kwestie van uitvoering, niet van bedoeling. Het moet wel zijn wat wij een *bestand* hebben genoemd: eenheden die samen zijn gebonden, en als dat de bedoeling (van de maker of makers, of van de opdrachtgever) is geweest, dan moet het, als het een composiet betreft, wel om een *mono-* of althans *homogenetische composiet* gaan. En in die zin is de opname van het Comburgse handschrift⁴⁰ in de reeks wellicht net te rechtvaardigen.

Een ‘convoluut’ daarentegen is een composiet (mits het niet van meet af aan als bestand was bedoeld, want dan is het weer een verzamelhandschrift). Ik zou de term willen vermijden, of althans alléén gebruiken voor het Franse *recueil factice*: totaal onafhankelijke, *allogenetische* eenheden, die alleen voor het gebruiksgemak bijeen zijn gebonden – of dat nu door een bibliothecaris van Saint-Jacques in Luik in de vijftiende eeuw gebeurde, of door Petau in de zeventiende, zoals de Vossianus. (In elk geval hoop ik nooit meer te zien spreken van ‘der Kopist des berühmten Brüsseler Konvolutus Van Hulthem’, zoals het Lexikon des Mittelalters⁴¹ is overkomen.)

Nu zal de praktijk moeten leren hoe adequaat deze terminologie is. Zij is niet geheel volledig: de werkelijkheid blijkt altijd veelvormiger te zijn dan waar de meest verfijnde theorie op kan rekenen, en als de theorie te verfijnd is wordt zij onwerkbaar. Om een laatste geval te citeren: de Ierse Priscianus, BPL 67.⁴² Hij bestaat uit twee monogenetische eenheden, een dunne met de *Periegesis*, geschreven door Dubthach in 838, en een dikke in twee blokken: de ‘Priscianus maior’ en ‘minor’. Aan dat bestand is rond 1100 nog een derde eenheid met Priscianus-materiaal toegevoegd (en zo is het boek naar Egmond gekomen). Nu zitten er in het tweede blok van de tweede eenheid 13 bladen van een andere hand (of andere handen); en de wijze waarop hoofdgedeelte en infix op elkaar aansluiten maakt duidelijk dat dit niet een latere aanvulling is (zodat we met een vergrote eenheid te maken zouden hebben), maar dat de bladen al be-

⁴⁰ H. Brinkman, J.C. Schenkel (eds.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. Hilversum 1997 [= *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*, 4]. Over het homogenetische karakter van dit handschrift, zie nu H. Brinkman, H. Mulder, ‘Recht, historie en schone letteren: het arbeids-terrein van een Gents kopiistencollectief’, *Queeste* 10 (2003), pp. 27-78.

⁴¹ *Lexikon des Mittelalters* 7 (1995) 1698 i.v. ‘Segher Diengotgaf’ (J.D. Janssens).

⁴² Zie J.P. Gumbert, ‘The Irish Priscian in Leiden’, *Quaerendo* 27 (1997), pp. 280-299.

stonden toen Dubthach het boek maakte en dat hij ze als gevonden voorwerp in zijn product heeft geïncorporeerd. Het waren dus fragmenten van een ouder boek, die toevallig mooi van pas kwamen. Omdat het incorporeren tijdens de productie gebeurde, vormen ze niet een apart stadium binnen het boek, en men kan dus niet van een vergrote eenheid spreken. Moet men dan een aparte term invoeren? Beter is het, een voetnoot te maken waarin aangegeven wordt dat het hier een uitzonderlijke situatie betreft.

Fragmenten overigens die als palimpsestmateriaal of als boekbindmateriaal zijn verwerkt – dus niet om hun tekst maar uitsluitend om hun materiaalwaarde, waarbij de tekst als ‘fossiel’ op de koop toe wordt genomen – zijn wel degelijk codicologische eenheden, maar niet *van* het boek, zelfs al zitten ze *in* het boek.

Tot slot wil ik erop wijzen dat veel van het besprokene niet altijd absoluut en objectief is vast te stellen – wèl of iets een katern is (tenzij de band te strak is, of latere binders de katernen geheel gedemonteerd hebben), maar niet of iets van één hand is, of handen al dan niet verwant zijn, en of iets al dan niet in een later stadium heeft plaatsgevonden. Hier is een ruime rol voor het oordeel van de beschrijver onvermijdelijk. Dat geeft niet, zolang maker en lezer van de beschrijving zich ervan bewust zijn, en zolang de aan het oordeel ten grondslag liggende materiële feiten in de beschrijving vindbaar zijn. Wel is de noodgedwongen subjectiviteit één van de redenen waarom het beter is véél eenheden te onderscheiden. Men moet niet, zoals men vaak geneigd is te doen, dingen als één beschouwen tenzij ze echt flagrant verschillend zijn, maar veeleer alles wat maar enigszins onderscheidbaar is, onderscheiden, op het gevaar af dat, achteraf gezien, twee van de onderscheiden stukken best als één kunnen gelden – dat is beter dan te moeten constateren dat één stuk er bij nader inzien toch twee zijn.

Het analyseren van handschriften volgens de boven geschetste principes – stratigrafische analyse – is nodig. Er zijn talloze monografieën verschenen, in Nederland en elders, die aantonen hoe vruchtbaar deze benadering kan zijn, en hoe fataal haar verwaarlozing. Maar wie zal deze analyses maken? Uiteindelijk natuurlijk degene die zich grondig met het betreffende handschrift bezighoudt. Maar de mensen die zich grondig met handschriften bezighouden zijn voor het merendeel op de tekst gericht: filologen, rechtshistorici, theologen... Zij zijn in het algemeen niet getraind en niet verdacht op een codicologische (of met een ander woord: archeologische) benadering. Op de catalogusmaker rust deze taak dus: hij (of zij) ziet het handschrift, hij is gewend met handschriften om

te gaan, hij heeft de codicologische kijk – of hoort die althans te hebben; hij hoort te vertellen wat er aan het handschrift te zien is. (Dat betekent dus niet alleen de katernen en de teksten op te sommen. Uit zo'n opsomming kan de geoefende cataloguslezer veel interessants opmaken, maar de meeste lezers zijn er niet op verdacht dat er in een katernformule iets belangrijks kan schuilen en slaan haar dus over, en zelfs al kijken ze eraan, dan weten ze nog niet hoe haar te lezen.) Dat is een belangrijke taak van de handschriftenbeschrijver, die hij niet aan de handschriftengebruiker mag overlaten, hoe geleerd die op zijn eigen terrein ook is. Helaas is de catalogografie op deze eis volstrekt niet ingesteld (de richtlijnen van de Deutsche Forschungsgemeinschaft bijvoorbeeld, waar we tientallen monumentale catalogi aan danken, schieten op dit punt volstrekt te kort; en andere regels, die ook maar half adequaat zijn, zijn er nergens). Het is nog een lange weg tot de codicologische eenheid de haar toekomstige plaats in ons vak heeft ingenomen.

NAWOORD

Het feit dat deze publicatie met een zekere vertraging verschijnt, geeft mij de gelegenheid nog enige preciseringen en accentueringen aan te brengen (met name naar aanleiding van discussies met P. Andrist, Genève).

Zo is het misschien nuttig te herformuleren:

- een katerngrens die samenvalt met een discontinuïteit in productie en/of in tekst is een *caesuur* en begrenst een *codicologische eenheid*;
maar als er op dat punt geen discontinuïteit van productie is, noch van tekst (maar alleen van andere kenmerken; en afgezien van ‘betrekkelijke’ tekstgrenzen, zie beneden), begrenst zij een *blok*.
- een grens tussen een katern en toegevoegd materiaal, die samenvalt met een discontinuïteit in productie, is een *voeg* en begrenst een *infix* in een *vergrote codicologische eenheid*.
- een grens binnen een codicologische eenheid, die samenvalt met een discontinuïteit in productie, is een *naad* en begrenst een *verrijking* van een *verrijkte codicologische eenheid*;
maar als de verrijking zich voortzet op een of meer nieuwe katernen, is het een *aanwas* en is het resultaat een *verlengde codicologische eenheid*.

Kenmerkend voor codicologische eenheden (behalve afhankelijke) is, dat zij op zichzelf kunnen bestaan en dat hun combinatie met andere codicologische eenheden, en hun volgorde, willekeurig is; bij blokken ligt de volgorde vast, omdat er geen tekstgrens is. Maar dit is slechts ‘betrekkelijk’ waar, omdat er teksten zijn die zelf in delen gestructureerd zijn, waarvan de volgorde (en zelfs het aantal) niet absoluut vastliggen, bijvoorbeeld getijdenboeken, waar de getijden van het Kruis en die van de H. Geest omgewisseld zouden kunnen worden, of bijbels, waar bijvoorbeeld de Wijsheidsboeken voor of na de Profeten kunnen staan, en waar de blokstructuur een aanpassing van het boek aan gewijzigde voorkeuren vergemakkelijkt (zoals voor de Italiaanse ‘atlasbijbels’ van de elfde en twaalfde eeuw is getoond). Maar deze ‘betrekkelijke’ omwisselbaarheid maakt toch van de blokken geen codicologische eenheden.

Er moet trouwens ook duidelijk op gewezen worden dat een katerngrens, die voor een blok grens gehouden zou kunnen worden, dat toch niet noodzakelijkerwijze is: het kan ook een toevallig, dus irrelevant samentreffen van een katerngrens met een andere grens zijn (katerngrenzen zijn net zulke ‘natuurlijke’, zij het zeldzamere, verschijnselen in een kopieerkerwei als bladzijde- of regelgrenzen). Of men een zulk een grens als een caesuur, dus belangrijk, of als een toevallige coïncidentie wil beschouwen, is vaak een kwestie van oordeel.

Als er een deel van een codicologische eenheid verloren gaat (bijvoorbeeld door toeval, of door diefstal), ontstaan er een fragment en een torso. Als er een deel volgens plan wordt afgenomen (door een bevoegd eigenaar), ontstaan er een afgescheiden eenheid en een rompenheid. Het zal duidelijk zijn dat dit onderscheid in de praktijk lang niet altijd te maken is, vooral omdat men meestal maar één van de delen voor zich heeft.

TERMEN EN DEFINITIES

(met de equivalenten in de Engelse versie van deze tekst)

° = termen die in deze lijst zelf gedefiniëerd worden

codicologische eenheid (codicological unit)

een discreet aantal katernen, die in één operatie zijn geschreven (tenzij het een °verrijkte, °vergroete of °verlengde eenheid betreft) en die een afgeronde tekst of tekstreeks bevatten (tenzij het een onvoltooide, onvolledige of °afhankelijke eenheid betreft).

grens (boundary)

een plaats waar een wijziging in enig kenmerk van het handschrift (bijvoorbeeld watermerk, opmaak, hand, versiering, tekst) optreedt, behalve een katerngrens.

caesuur (caesura)

een °grens die met een katerngrens samenvalt. (Hier vallen ook de eind- en begincaesuren van een °codicologische eenheid onder.)

sectie (section)

een deel van een °codicologische eenheid dat door °grenzen begrensd is.

blok (block)

een deel van een °codicologische eenheid dat door °caesuren begrensd is.

geleed (articulated)

van een °codicologische eenheid: die °caesuren bevat (en dus in °blokken verdeeld is). TEGENDEEL: *ongeleed*.

homogeen (homogeneous)

van een °codicologische eenheid: die °grenzen (maar geen °caesuren) bevat (en dus in °secties verdeeld is).

uniform (uniform)

van een °codicologische eenheid: die geen °grenzen bevat.

eenledig (monomeric)

van een °bestand: dat uit één °codicologische eenheid (een *vrijstaande eenheid*) bestaat.

composiet (*schakelhandschrift*) (composite)

een °bestand dat uit twee of meer °codicologische eenheden bestaat.

allogenetisch (allogenic)

van °codicologische eenheden, °verrijkingen, °infixen, °aanwassen: die niet in dezelfde tijd en dezelfde kring geproduceerd zijn; van °bestanden: die uit °allogenetische codicologische eenheden bestaan.

homogenetisch (homogenic)

van °codicologische eenheden, °verrijkingen, °infixen, °aanwassen: die (ongeveer) in dezelfde tijd en in dezelfde kring geproduceerd zijn; van °bestanden: die uit °homogenetische codicologische eenheden of °blokken bestaan.

monogenetisch (monogenic)

van °codicologische eenheden, °verrijkingen, °infixen, °aanwassen: die door dezelfde schrijver geproduceerd zijn; van °bestanden: die uit °monogenetische codicologische eenheden of °blokken bestaan.

afhankelijk (dependent)

van een °codicologische eenheid: die geproduceerd is met de bedoeling bij een reeds bestaande °codicologische eenheid te worden gevoegd. TEGENDEEL: *onafhankelijk* (independent).

kern (kernel)

de °codicologische eenheid waar een °afhankelijke codicologische eenheid bij is gevoegd (of gevoegd had zullen worden).

nevenschikkend (*paratactisch*) (paratactic)

van een °composiet: die alleen °onafhankelijke codicologische eenheden bevat.

onderschikkend (*hypotactisch*) (hypotactic)

van een °composiet: die (tenminste) een °afhankelijke codicologische eenheid bevat.

ongestoord (undisturbed)

van een °codicologische eenheid of °blok: dat, in omvang en inhoud, nog zo is als toen het net geproduceerd was.

afgescheiden (severed)

van een °codicologische eenheid: het kleinere van de twee delen waarin een °codicologische eenheid verdeeld is.

rompeenheid (trunk)

van een °codicologische eenheid: het grotere van de twee delen waarin een °codicologische eenheid verdeeld is.

verrijkt (enriched)

van een °codicologische eenheid, °blok of °bestand: waar materiaal (m.n. tekst, decoratie) aan is toegevoegd zonder de katernstructuur te wijzigen; *verrijking* (enrichment): het aldus toegevoegde materiaal.

gasttekst (guest text)

tekst die, als °verrijking, in een bestaande °codicologische eenheid is toegevoegd.

naad (suture)

de °grens tussen de oorspronkelijke tekst en een °gasttekst of een aanwas.

continu (continuous)

van een °verrijking of een °aanwas: die niet door een exakte °naad van de oorspronkelijke tekst gescheiden is.

vergroot (enlarged)

van een °codicologische eenheid: waar materiaal aan is toegevoegd door het toevoegen van een beperkt aantal bladen, die echter de katernstructuur niet essentieel wijzigen.

infix (infix)

het materiaal dat aan een °codicologische eenheid is toegevoegd om er een °vergroete eenheid van te maken.

voeg (join)

in een °vergroete codicologische eenheid: de °grens tussen het °infix en het oorspronkelijke materiaal.

verlengd (extended)

van een °codicologische eenheid: waar een aanmerkelijke hoeveelheid materiaal – tenminste een katern – aan is toegevoegd.

aanwas (accretion)

het materiaal dat aan een °codicologische eenheid is toegevoegd om er een °verlengde eenheid van te maken.

bestand (file)

een aantal °codicologische eenheden waarvan te zien is dat zij op enig moment een voor gebruik beschikbare combinatie hebben gevormd.

bestandsgrens

de °caesuur aan het eind van een °bestand.

overbruggende verrijking (bridging enrichment)

een °verrijking die aan meer dan één °codicologische eenheid van een °bestand tegelijkertijd is toegevoegd.